

УДК 94(477) "1991/2012":631

Яніна Федоренко

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У ПРОЦЕСІ РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Стаття присвячена дослідженню міграційних процесів в українському селі у кінці XX – на початку XXI століття. Аналізуються причини, котрі вплинули на активізацію міграційного руху в зазначений період, також досліджуються внутрішні (маятникові, сезонні) і зовнішні (за межі країни) переміщення селян, траєкторія їх руху та кількість задіяного населення.

Ключові слова: міграційний рух, демографічна ситуація, українське село, робоча сила, урбанізація.

В історичному контексті міграційні процеси розглядаються науковцями як невід'ємна та постійна складова історії людства. У кінці XX – на початку XXI століття саме вони вплинули на трансформацію соціальної структури населення, погіршуючи і без того складну демографічну ситуацію. Особливо гостро їх перебіг відчули на собі мешканці села, які перебували у більш скрутному становищі, порівняно із жителями міст.

На сучасному етапі для успішного реформування сільськогосподарського сектору, керівництву держави потрібно стабілізувати демографічні процеси, а отже – зменшити кількість міграцій працездатного населення. Проте, незважаючи на прийняття упродовж останнього десятиріччя багатьох правових актів, які б, здавалося, повинні були покращити міграційну ситуацію на селі, становище у цій сфері залишилося критичним. Тому виникає потреба у відтворенні міграційних процесів кінця XX – початку XXI ст. та у прогнозуванні змін на майбутнє.

Проблеми соціальної історії завжди були у центрі уваги багатьох науковців. Зокрема, відомі дослідники аграрної історії П. Панченко, В. Шмарчук [1] приділили значну увагу питанням, пов'язаним із демографічною ситуацією в аграрному секторі періоду незалежності. Крім того, слід відзначити наукові праці О. Малиновської [13], І. Прибиткової [9, с. 69–85], Г. Старостенко [11, с. 71–75], у яких автори проаналізували соціологічні аспекти міграційних процесів в Україні.

Також величезний обсяг матеріалу міститься у публіцистичних джерелах, статистичних збірниках. Проте на сьогодні відсутнє комплексне висвітлення міграційних процесів в українському селі у процесі проведення аграрної реформи у кінці XX – на початку XXI ст.

Метою цієї статті є дослідження міграційних процесів (внутрішніх і зовнішніх) в українському селі у кінці XX – на початку XXI ст.

Трансформаційні процеси, що стосувалися українського села періоду незалежності, безпосередньо вплинули на його соціальну структуру. Особливо стали помітними негативні зміни у демографічній сфері: різке зниження народжуваності, збільшення смертності та як результат старіння населення. Майже у половині областей України частка сільських жителів, старших від працездатного віку наблизилася до третини або перевищила цю величину. Згідно з підрахунками П. Панченка, із загальної частки молоді, яка вступала у працездатний вік лише близько 10 % залишалося на роботі у сільському господарстві [1, с. 295].

Одним із чинників, що вплинув на зменшення кількості мешканців сільської місцевості та його старіння стали міграційні процеси. Для України у 1990–2000-х років вони були перманентним явищем. Про це свідчить і виступ голови підкомітету Верховної Ради України у закордонних справах І. Кураса, який назвав Україну із 1994 року країною міграцій. Оскільки щорічні втрати населення, починаючи з цього року, згідно з офіційними даними, за рахунок тільки міждержавних міграційних потоків становили від 80 – до 140 тис. осіб [2, с. 40].

Слід зазначити, що міграційний рух є достатньо точним індикатором економічного і соціального становища у кожній країні. З огляду на це, основні причини, які спровокували активні переміщення сільського населення можна поділити на дві групи.

До першої відносяться соціально-економічні чинники. Економічна розбалансованість групи, що виникла внаслідок реформ, проведених у 1990-х роках особливо гостро позначилася на розвитку аграрного сектору економіки. Великотоварні сільськогосподарські підприємства (колгоспи й радгоспи) розпалися, натомість виникли нові, дрібні агроформування. Проте вони виявилися неспроможними створити достатню кількість робочих місць, забезпечити належну зайнятість, гідну заробітну платню селян та розвивати соціальну інфраструктуру на селі. На початок 2001 р. Згідно з даними чергового обстеження соціально-економічного становища сіл Держкомстатом України, розмір сільськогосподарської території становив 47,2 тис. га. На ній розміщувалося 28,6 тис.

населених пунктів. Також нараховувалося 31,8 тис. сільськогосподарських підприємств різних форм власності. Своєю діяльністю вони охопили лише 44,4 % від загальної кількості сіл та селищ. У решті сільських населених пунктів сільськогосподарські виробничі структури були відсутніми [3, с. 7]. А, отже, і відсутніми були робочі місця. Таким стан речей був характерним упродовж кінця 1990 – початку 2000-х років. Загалом у зазначений період загальна кількість зайнятих у аграрному секторі селян зменшилася у 1,9 рази і в 2001 році становила 104,9 тис. осіб (у тому числі чисельність жінок зменшилась удвічі). 39,2 тис. селян поповнили лави безробітних [4, с. 329]. Найбільшу кількість вивільнених із сільськогосподарського сектора працівників органи статистики зафіксували у західних областях України (у Тернопільській – 15,4 %, Чернівецькій – 14,9 %; Закарпатській – 12,9 %; Івано-Франківській – 11,1 %). В усіх інших регіонах названий відсоток був меншим 10 % [3, с. 368].

Крім того, у середині 1990-х років заробітна плата (основний матеріальний стимул) у сільській місцевості була значно нижчою від міської. Так, у 1995 році заробітна плата працівників сільського господарства в Україні у перерахунку на гривні становила 38 грн., тоді як у промисловості вона складала 89 грн., у сфері матеріально-технічного постачання та збуту – 92 грн., на будівництві – 103 грн. [5, с. 316]. Більшість сільськогосподарських підприємств узагалі не в змозі були виплатити селянину зароблені гроші. У кращому випадку вони пропонували зерно чи продукти харчування у рахунок оплати. Зазначені чинники змушували багатьох селян шукати іншої роботи із більш гідною заробітною платою у містах, інших регіонах або навіть за межами країни.

До другої групи чинників, котрі активізували міграційні процеси можна віднести відмінності у побутовому та культурному розвитку жителів міст і селян. Звичайно, сільська місцевість істотно програвала у цьому відношенні містам. Оскільки, у досліджуваний період було практично згорнуто соціально-культурне будівництво. Уведення в експлуатацію лікарняних закладів зменшилось майже у 16 разів, потужність амбулаторно-клінічних закладів – у 23 рази, а навчальних – у 12 разів [6]. Крім того, у незадовільному стані залишалися шляхи сполучення, функціонування централізованого водопостачання, тощо. Таким чином, економічні, соціальні, побутові негаразди прискорили процеси міграції у селах України у 1990–2000-х роках.

На початку періоду незалежності майже 80 % сільських мігрантів змінювали своє постійне місце проживання у межах України. В основному панували урбанізаційні процеси. До 1992 р. міграційне сальдо селян (перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими) було від'ємним, хоча інколи траплялися й винятки. Перевищення прибулих селян над вибулими спостерігалися у деяких південно-східних областях України: Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській та Одеській. Однак цей відсоток був незначним і особливого впливу на загальний перерозподіл трудових ресурсів села не мав.

Упродовж 1992–1994 рр., напрямок міграції за кількісними показниками став позитивним. Так, у 1992 р. перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими було найвищим і становило 78,7 тисяч осіб. Однак, наступного року перевищення прибулих у сільську місцевість над вибулими зменшилося на 40 %, а з 1994 р. міграція молоді у напрямку "село-місто" знову почала перевищувати міграцію у напрямку "місто – село" [7, с. 206.]. Упродовж 1993–1996 рр. сальдо міграції (різниця між кількістю прибулих і кількістю вибулих на постійне місце проживання) зменшувалося, проте все ж залишалося додатнім, відповідно: 1993 р. – 41,7 тис. осіб; 1994 р. – 0,5 тис. осіб; 1995 р. – 13 тис. осіб; 1996 р. – 7 тис. осіб [8, с. 368]. За 1995–1996 рр. кількість прибулих у сільську місцевість України перевищувала кількість вибулих із села більш як на 20 тис. осіб. 55 % із них мігрувала у села із міст, решта – внаслідок зовнішньої міграції. З 1997 р. знову розпочався відтік селян до міст. Того року він зупинився на відмітці – 1,1 тис. осіб, у 1998 р – становив вже 12,7 тис. осіб, а в 1999 році досяг позначки у 22,1 тис. осіб [9, с. 83]. Така ситуація збереглася і у роки першого десятиліття XXI століття.

Досить поширеними в українських селах досліджуваного періоду стали сезонні міграції (тимчасові міграції, для яких характерним було сезонне територіальне переміщення мігрантів у межах областей, між областями та населеними пунктами). Не маючи роботи у власних селах, жителі змушені були їхати у інші регіони України. Характерними для сезонних міграцій у кінці XX століття стали поїздки сільського населення західних та північних областей на збір зернових, баштанних культур у південні (Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську), обробіток цукрових буряків у центральні (Вінницьку, Київську, Черкаську, Житомирську) області. Чимало сільських жителів західних та центральних областей об'єднувалися у будівельні бригади та їхали на будівництво здебільшого у південні області. Привабливим чинником для селян була більша заробітна плата у місцях тимчасового працевлаштування [10, с. 134].

Одним із видів внутрішніх переміщень сільського населення стали також маятникові міграції (систематичні переміщення населення від місця проживання до місця занять і назад, з частотою, що відповідає періодичності занять) [11, с. 71]. Кількість сільських маятникових мігрантів на початку 1990-х років становила 500 тис. осіб. Через десять років – на початок 2001 року їх вже

нараховувалося 4,4 млн осіб. Кожен четвертий з них працював за межами свого населеного пункту, майже кожен другий – у містах і селищах міського типу. Найбільше маятникових мігрантів зафіксовано у Західних областях України: Івано-Франківській (201,7 тис. осіб), Закарпатській (157,2 тис. осіб) та Львівській (210,4 тис. осіб).

Основною причиною розвитку інтенсивних маятникових міграцій у названому регіоні була досить висока щільність сільських і міських поселень. Серед міст, у яких зафіксовано найбільшу кількість маятникових міграцій опинилась і столиця України – місто Київ. Як великий науково-культурний центр з багатьма навчальними закладами та значною кількістю промислових підприємств, він притягував до себе населення не тільки навколишніх сіл, а й з усіх сільських регіонів країни. У 1995 році на 1000 працездатних сільських жителів маятникових мігрантів у Києві нараховувалося 253 особи [11, с. 55].

Також у кінці XX – на початку XXI століття особливою популярністю серед сільського населення стали користуватися зовнішні, або міждержавні міграції. Кількість, населення, яке шукало "кращої долі" за межами України у 2003–2007 рр., згідно з даними різних джерел коливалося від 1,5 млн мешканців України (згідно з проведеними дослідженнями українського центру соціальних реформ та комітету статистики) [12, с. 25] до 5–7 млн громадян (згідно з співповіддю голови комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони Г. Крючкова на парламентських слуханнях 21 травня 2003 р.) [2, с. 8].

Варто відзначити, що, починаючи з початку 1990-х років, кількісні дані зовнішньої міграції державою практично не визначалися і не регулювалися. Офіційні показники, які фіксували та оприлюднювали органи державної статистики України у 1990–2000-х роках, насправді були набагато вищими, оскільки значна частина населення виїздила з України нелегально, або під виглядом туристів. Так, згідно з даними Українського центру соціальних реформ у 2008 році – 25,6 % трудових мігрантів з України жодного офіційного статусу перебування за кордоном не мали, у 2012 році їх кількість зменшилася до 20,4 % [14].

Однак навіть неповні дані офіційної статистики свідчать про те, що упродовж періоду незалежності увесь час відбувалося поступове зростання кількості сільського населення, що постійно чи сезонно працювало за кордоном. Загалом селяни складали 54,3 % усього контингенту заробітчан, що мігрував з України упродовж досліджуваного періоду. Згідно з даними соціологічних досліджень, рівень участі сільського населення у трудовій міграції був у 2,9 рази вищим, ніж міського: до неї було залучено 6,3 % сільського населення віком від 15 до 70 років, проти 2,2 % міських мешканців. Згідно з оцінками голів сільрад різних регіонів України, у сільській місцевості на 2006 рік налічувалося 540 тис. трудових мігрантів, які становили 6,4 % всього сільського населення працездатного віку [12, с. 25].

Кількість громадян віком від 15 до 70 років, які з 1 січня 2010 р. до 17 червня 2012 р. працювали або шукали роботу за кордоном, становила 1,2 млн осіб, або 3,4 % населення відповідного віку (із них на сільську місцевість припадало 650 тис. осіб). Серед населення працездатного віку частка трудових мігрантів за цей період склала 4,1 %.

Найбільше мігрувало за межі країни сільське населення західних регіонів (Волинська, Рівненська, Хмельницька, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, Львівська області). Це пояснювалося власне розташуванням самого західноукраїнського регіону та його межуванням з багатьма європейськими країнами. Загалом вихідці з даних областей склали переважну більшість трудових мігрантів – 57,4 % від їх загальної кількості. У одній лише Тернопільській області, згідно з даними обліку трудових мігрантів сільської місцевості, здійсненого обласним центром зайнятості, станом на 1 жовтня 2006 р. у селах нараховувалося 26,2 тис. осіб, котрі працювали за кордоном [15, с. 20].

Майже третина (31,8 %) трудових мігрантів із західних регіонів виїздили на роботу у Російську Федерацію, значна їх частина також працювала в Італії (19,0 %), Чеській Республіці (18,1 %), Польщі (10,6 %), Угорщині (5,5 %). Мешканці північних (Чернігівська, Сумська, Київська, Житомирська області), східних (Харківська, Луганська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська області) та південних (Одеська, Миколаївська, Херсонська області) регіонів виїздили на заробітки здебільшого до Російської Федерації (відповідно, 54,1 %, 84,1 % та 65,7 % загальної кількості мігрантів з цих територій) та Італії (16,6 %, 4,6 % та 4,9 %). З південних регіонів трудові міграції в незначних масштабах здійснювалися також у Чеську Республіку, Польщу, Португалію. Жителі центральної частини України (Вінницька, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська області) працювали переважно у Російській Федерації (56 %), Чеській Республіці (9,7 %), Польщі (8,5 %), рідше – в Італії, Португалії та Іспанії (відповідно, 2,9 %, 3,4 % та 1 % загальної кількості мігрантів з цих регіонів) [12, с. 33].

Таким чином, міграційні процеси в українському селі безпосередньо вплинули на зменшення кількості сільського населення в країні. Для виправлення ситуації, що склалася на кінець першого десятиліття XXI століття, керівництву держави потрібно врахувати усі помилки, здійснені у

попередні роки. Зокрема, на нашу думку, просто необхідно усунути таку проблему тотального безробіття сільського населення, а також приділити належну увагу налагодженню відносин між аграрним сектором та іншими галузями економіки держави. Потрібно також більше зусиль скерувати на поліпшення інфраструктури сільської місцевості (будівництво у селі нових шкіл, дитячих садків, бібліотек, будинків культури), таким чином ліквідувавши разючий дисбаланс у розвитку сільських населених пунктів та міст. І тільки тоді українське село зможе перетворитися із депресивної території на економічно розвинуту місцевість.

Список використаних джерел

1. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – К.: Знання, 2000. – 2 вид., випр. й доп. – 342 с.
2. Демографічна криза в Україні. Її причини та наслідки [Збірник матеріалів] / Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – 450 с.
3. Статистичний щорічник України за 2001 рік / [під ред. О. Г. Осауленка]. – К.: Техніка, 2002. – 546 с.
4. Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектору економіки. Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 65. – С. 324–345.
5. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади / [під ред. П. Т. Саблука]. – К.: ІАЕ.УААН, 2000. – 475 с.
6. Палапа Н. Аграрна реформа і її вплив на екологічний стан сільських селітебних територій. – Режим доступу: <http://www.researchclub.com.ua/journal/173>.
7. Уманець Т. В. Статистика: навч. посіб. / Т. В. Уманець, Ю. Б. Пігарєв. – 2-е вид., випр. – К.: Вікар, 2003. – 623 с.
8. Населення України, 1995. Демографічний щорічник. – К.: Міністерство статистики України, 1997. – 913 с.
9. Прибиткова И. Демографическое развитие Украины в 1990-х годах / И. Прибиткова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 69–85.
10. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри // Енциклопедія / [під ред. Римаренко Ю. І.] – К.: Знання, 1998. – С. 134.
11. Старостенко Г. Взаємозв'язок трудової міграції сільського населення і соціально-демографічних процесів / Г. Старостенко // Економіка України. – 1994. – № 2. – С. 71–75.
12. Зовнішня трудова міграція населення України / [під ред. В. Г. Чебанова]. – К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агентство". – 2009. – 120 с.
13. Малиновська О. А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні / О. А. Малиновська. – К.: НІСД, 1997. – 69 с.
14. У 2010–2012 роках за кордоном працювали 1,2 млн українців. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/847384-u-2010-2012-rokah-za-kordonom-pratsyuvali-12-mln-ukrajintsi.html>.
15. Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти. – Тернопіль: Збруч, 2007. – 60 с.

Янина Федоренко

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНСКОМ СЕЛЕ В ПРОЦЕССЕ РЕФОРМИРОВАНИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА (КОНЕЦ XX – НАЧАЛО XXI В.)

Стаття посвящена исследованию миграционных процессов в украинском селе в конце XX – начале XXI века. Анализируются причины, которые оказали влияние на активизацию миграционного движения в указанный период, также исследуются внутренние (маятниковые, сезонные) и внешние (за пределы страны) перемещение крестьян, траектория их движения и количество задействованного населения.

Ключевые слова: миграционное движение, демографическая ситуация, украинское село, рабочая сила, урбанизация.

Yanina Fedorenko

MIGRATION PROCESSES IN UKRAINIAN VILLAGE IN AGRICULTURAL SECTOR REFORMS FRAMEWORK (END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURIES)

The article is devoted to the research of migration processes in Ukrainian village in the end of the XX – beginning of XXI centuries. The reasons having influenced activation of migration movement in the time mentioned are analyzed as well as inner (commuting, seasonal) and external (abroad) movements of villagers, their course and population engaged are studied.

Key words: migration movement, demographic situation, Ukrainian village, human resources, urbanization.